

BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKALARI VE TÜRKİYE AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Ahmet İNCEKARA*

Arş. Gör. Burcu KILINÇ SAVRUL**

ÖZET

Türkiye’de bölgesel dengesizlikler uzun yıllardır kalkınma politikalarında belirleyici olmuştur. Ülkede batı bölgeleri, doğu bölgelerine oranla; milli gelirden alınan pay, istihdam oranı, eğitim düzeyi, sağlık harcamaları gibi birçok ekonomik ve sosyal göstergeler bakımından daha ileri bir gelişmişlik düzeyine sahip olmuştur. Ayrıca nispeten gelişmiş bölgelerinin de kendi içinde kentsel ve yöresel gelişmişlik farklılıklarının bulunduğu belirlenmiştir. Bu nedenle ülke, birçok ülke gibi bölgesel dengesizliklerin ortaya çıkardığı sosyo-ekonomik sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ayrıca bu bölgesel dengesizlikleri gidermek ve sürdürülebilir dengeli bir kalkınma süreci yakalayabilmek için, yeni arayışlar içerisine girilmiştir. Bu nedenle bu çalışmada Türkiye’nin bölgesel olarak sosyo-ekonomik düzeydeki durum tespiti yapılarak, bölgesel dengesizliğin azaltılması ve zamanla ortadan kaldırılması için önerilerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Farklılıklar, Bölgesel Kalkınma, Avrupa Birliği, Bölgesel Politikalar.

ABSTRACT

Regional imbalances in Turkey are of great importance in development policy-making for many years. Compared to eastern regions, western regions of the country have more advanced level of development in terms of economic and social indicators such as the share of national income, employment rate, level of education and health care expenditure. In addition, it has been determined that the relatively developed areas also have local and regional disparities within themselves. Accordingly as

* İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Bölümü

** İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Bölümü

many other countries, Turkey has to struggle against socio-economic challenges posed by the regional imbalances. In addition, new routes are being sought to remove these regional imbalances and to achieve balanced sustainable development process. In this study, Turkey's regional socio-economic levels analyzed and identified therefore recommendation offered to reduce imbalanced regional differences within country in the future.

Key Words: *Regional Differences, Regional Development, The European Union, Regional Policies.*

GİRİŞ

Türkiye 1 Ocak 1996 tarihinde Avrupa Birliği (AB) ile Gümrük Birliği Anlaşması'nı imzalamış, Birliğin dış ticaret politikalarına uyum sağlamaya başlamıştır. Ancak ülke, Avrupa Birliği'ne üyelik sonrasında tarım, sanayi, rekabet, ulaşım, enerji, çevre, bölgesel ve sosyal politikalar konularında da birliğe uyum sağlama sorunu ile karşı karşıya kalacaktır. Bu nedenle Türkiye'de uygulanan bölgesel politikaların AB bölgesel politikalarına uyumlaştırılması gerekmektedir.

Çalışmada, öncelikli olarak Avrupa Birliği bölgesel politikaları tanıtılmaya çalışılacaktır. Daha sonra, Türkiye'de uygulanan bölgesel politikalara değinilecektir. Türkiye'nin birlik politikaları ile uyum sağlayabilmesi için çeşitli önerilerde bulunulacaktır.

1. BÖLGE KAVRAMI, BÖLGESEL KALKINMA VE BÖLGESEL PLÂNLAMA

Bölge kavramının etimolojik kökleri Latince, regio yani; çevre, alan anlamına gelmektedir. Genel olarak bölge; kentten daha geniş, ülkeden daha küçük, yönetsel sınırları ulus yönetsel birim sınırlarıyla çakışan ama etkileşim açısından o sınırları aşabilen, yerinden yönetilen, katılımcı bir yönetime ve bütçeye sahip yönetim birimidir¹.

Bölgesel kalkınma, hedeflenen yörelerde ve sektörlerde yatırım düzeyinin yükseltilmesini, böylece bu yörelerde ekonomik kalkınmanın sağlanmasını

¹ Erdal Arslan, "Kalkınma Ajansları ve Kalkınma Ajanslarının Türkiye Ekonomisine Beklenen Katkıları", **Kamu-İş Dergisi**; C:11, S:3/2010, s.88.

öngörür. Bölgesel kalkınmanın gerçekleştirilmesi için yatırım kararlarının çeşitli araçlar kullanılarak uygulanması gerekmektedir. Bunun için öncelikle bölgenin ekonomik potansiyelinin ortaya çıkarılması gerekir. Bölgesel plânlama ise bir bölgenin ekonomik, sosyal ve fiziki yönden koordine edilmesi demektir. Bunun için de devlet, elinde bulunan sulama ve enerji kaynakları, ulaşım, krediler, konut yatırımları, organize sanayi teşvikleri gibi tüm araçlardan yararlanma olanaklarını en iyi şekilde kullanma amacı güder. Bölge plânlamasının ana teması bölgeler arası dengesizliklerin giderilmesidir².

2. BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKALARI

2.1. AVRUPA BİRLİĞİ'NDE BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKALARI

Roma Antlaşması'nın hedeflerinden biri Topluluk'un bölgeleri arasındaki farklılıkları azaltmaktır. Ancak bu amaç için uygulanması gereken araçlar belirlenmemiştir. Sadece Avrupa Yatırım Bankası'nın verdiği borçlar ve üye devletlerin verdiği bölgesel yardımlar Komisyon tarafından değerlendirilmiştir. Tek Avrupa Senedi ise, Topluluk'un ekonomik ve sosyal uyumunu geliştirebilmek için ortak bölgesel bir politikanın gerekliliğini kabul etmiştir³. Bu, Topluluk'un yeni bölgesel politikası için başlangıç noktasıdır. Bu yeni politika geri kalmış bölgeler için hem ulusal hem de Topluluk bazında mali araçların koordinasyonunu gerektirmektedir. Bölgesel politikanın temel hedefi bölgesel farklılıkları ortadan kaldırmak ve Topluluk'un, Yapısal Fonlar olarak bilinen mali araçlarını kullanıp, Topluluk kaynaklarını sorunlu bölgelere aktarmaktır. AB'nin ortak bölgesel politikası, ulusal bölgesel politikaların yerine geçmeye çalışmaz. Üye devletler kendi bölgesel sorunlarını öncelikle kendileri çözmelidir. Bununla birlikte, ortak bölgesel politika, üye devletlerarasında ulusal bölgesel politikaları koordine eder⁴.

Bölgesel istatistiklerin toplanması, geliştirilmesi, bölgelerin sosyo-ekonomik analizlerinin yapılması, bölgesel politikaların çerçevesinin

² Kahraman Arslan, "Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Etkin Bir Araç: Bölgesel Plânlama ve Bölgesel Kalkınma Ajansları", **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl:4 Sayı:7 Bahar 2005/1 s.278, 291.

³ John Paxton, **European Communities**, International Organizations Series Selective, Critical, Annotated Bibliographies, Volume 1, Clio Press, United States of America, 1992, s.213

⁴ Nicholas Mousssis, **Avrupa Birliği Politikalarına Giriş Rehberi**, Mega Press, Politika Dizisi:1, 2004, İstanbul, s.227,228.

belirlenmesi ve karşılaştırılabilir istatistikî bir veri tabanının oluşturulması amacıyla, bir sistem geliştirilmiştir. Bu sisteme İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması (NUTS) denilmektedir. Sistem, Avrupa Toplulukları İstatistik Ofisi (EUROSTAT) tarafından ulusal istatistik enstitüleriyle işbirliği içinde kurulmuştur⁵.

NUTS sınıflandırması ilk olarak 1970'lerin başında EUROSTAT tarafından herhangi bir hukuki dayanağı olmadan EUROSTAT ve üye ülkeler arasındaki gayri resmi bir mutabakata göre oluşturulmuş, 2003 yılında da hukuki bir nitelik kazanmıştır. Bölgeler, NUTS I, NUTS II ve NUTS III olarak adlandırılmakta, plânlama ve bölgeler arası karşılaştırmalar bu sınıflandırmaya göre yapılmaktadır. NUTS sınıflandırması, bir ülkeyi NUTS I bölgelerine, her bir NUTS I bölgesini NUTS II bölgelerine ve her bir NUTS II bölgesini NUTS III bölgelerine böler. Söz konusu sınıflandırma ülkeden ülkeye NUTS I ve NUTS II; NUTS I ve NUTS III; NUTS II ve NUTS III düzeylerinin kullanımı şeklinde farklılık gösterebilir. Eksik kalan üçüncü düzeyin tamamlanması için bir sonraki düzeydeki idari birimler gruplanarak birleştirilir. NUTS bölgelerinin belirlenmesi için nüfus aralıkları tespit edilmiştir⁶.

Tablo 1. NUTS Düzeyleri

Düzye	En Az Nüfus	En Çok Nüfus
NUTS 1	3.000.000	7.000.000
NUTS 2	800.000	3.000.000
NUTS 3	150.000	800.000

Kaynak: EUROSTAT, *Regions in the European Union Nomenclature of Territorial Units for Statistics*, NUTS 2006 /EU-27, 2007, s.10.

1970'lerin ortasından bu yana NUTS, tarım bölgeleri gibi özel istatistikleri toplamak için oluşturulan bölgesel sistemlerin yerini almaya başlamıştır. Böylece, veriler benzer anlayışla oluşturulan bölgelerden toplanırken aralarında bir uyum sağlanmaktadır. Yine NUTS II'nin, üye ülkelerin bölgesel politikaları uyguladıkları seviye olması sebebiyle, bölgesel ve

⁵ Birgül A. Güler vd. **Bölge Kalkınma Ajansları Nedir? Ne Değildir?**, Paragraf Yayınevi, Ankara, 2005, s.147,148

⁶ Mürteza Hasanoğlu, Ziya Aliyev, "Avrupa Birliği İle Bütünleşme Sürecinde Türkiye'de Bölgesel Kalkınma Ajansları", **Sayıştay Dergisi**, Ocak Mart 2006, Sayı: 60, Ankara, s.84.

ulusal problemlerin analiz edilmesinde en elverişli düzey olduğu belirlenmiştir. Ayrıca NUTS I düzeyi, Topluluk problemlerinin (gümrük birliği, ekonomik bütünleşme) takip edilmesi için ve NUTS III düzeyi bölgesel tedbirlerin nerede uygulanması gerektiğini tam olarak değerlendirmek için uygun görülmüştür. Yapısal Fonlar kapsamında destek verilecek Hedef bölgelerin tespit edilmesinde de NUTS II düzeyi esas alınmaktadır. Ekonomik ve sosyal uyum raporları NUTS II düzeyinde hazırlanmaktadır⁷.

2.2. TÜRKİYE’DE BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKALARI

1923-1950 döneminde, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, bölge ayırımına gidecek ve bölgesel kalkınma politikası uygulayacak durumda değildir. Cumhuriyet’in ilerleyen yıllarında nüfusun ve yatırımların ülke içinde yayılması ve belli merkezlerde toplanması politikaları denenmiştir. Ankara’nın başkent yapılması, devletin sanayi tesislerinin kurulmasında İstanbul ve Marmara Bölgesi dışında, İç Ege ve İç Anadolu bölgelerine yönelmesi bunun göstergeleridir. 1950-1960 döneminde ise özel sektör yatırımlarının İstanbul ve Marmara Bölgesi’nde yoğunlaştığı görülmektedir. Devletin yapmış olduğu kamu yatırımlarında ülkenin doğusu yeterli payı alamamıştır⁸.

Plânlı dönemde bölgesel politikalar, bazı illere kalkınmada öncelik verilmesi temelinde oluşturulmuştur⁹. 1960 sonrasında bölge plânlama yapma görevi DPT’ye verilmiş ve kalkınma plânlarında ifadesini bulmuştur. I. BYKP döneminde (1963-1967); bölge plânlama konusunun hem dünyada hem de Türkiye’de oldukça yeni bir konu olduğu, bu nedenle de öncelikle teorik çerçevenin geliştirilmesi ve birkaç bölgede deneme çalışmalarından yararlanmaya başlanıldığı ifade edilmiştir¹⁰.

Bu plân döneminde Bölge Plânlama ve Kalkınması başlığı altında ana ilkeler ve yöntem üzerinde genişçe durulmuştur. Uygulama sürecinde ise sağlık

⁷ Güler vd. a.g.e.149,150.

⁸ DPT, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı, Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, DPT: 2502 – ÖİK: 523, Ankara, 2000, s.24

⁹ Aylan F. Arı, **Bölgesel Kalkınma Politikalar ve Yeni Dinamikler**, Derin Yayınları: 80, İstanbul, 2006, s.157

¹⁰ Hidayet Keskin, Onur Sungur, “Bölgesel Politika Ekseninde Yaşanan Dönüşüm: Türkiye’de Kalkınma Plânlarında Bölgesel Politikaların Değişimi, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Mayıs 2010, Sayı:21,s.283

hizmetleri sosyalleşmiştir, geri kalmış yörelerde yatırım yapacaklara gelir vergisinden indirim yapma imkânı sağlanmıştır, yurt genelinde gelişme bölgeleri tespit edilmiştir. Doğu Marmara'nın sanayi, Çukurova'nın tarım ve sanayi, Antalya Bölgesi'nin tarım ve turizm, Zonguldak bölgesinin ise sanayi ile gelişeceği öngörülmüştür¹¹.

II. BYKP Dönemi'nde (1968-1972), Milli Plân'dan bağımsız bir bölge plânı hazırlanamayacağı görüşü benimsenmiştir. Bu plân döneminde; ekonomik ve sosyal gelişmeyi çevrelerine yayacağı kabul edilen büyüme merkezleri önerilmiştir. Teşvik araçları olarak vergi indiriminin yanı sıra, kredi imkânlarının artırılması ve organize sanayi bölgelerinin oluşturulması düşüncesi şekillenmiştir¹².

III. BYKP'da (1973-1977) bölgesel kalkınma ve plânlama yaklaşımı I. ve II. Plân'a göre daha yüzeyseldir. Bu plânda Kalkınmada Öncelikli Yörelere (KÖY) uygulamasının hayata geçirilmesi bakımından bir dönüm noktası olarak görülebilir. İlk kez bu plân döneminde bu bölgeler ile ilgili çalışmalarda bulunmak üzere Devlet Plânlama Merkez Teşkilâtı içerisinde gerekli örgütlenmeye gidilmiştir. Bu plânda, "yörelere arasındaki gelişmişlik farklarını kısa sürede ortadan kaldırmaya çalışmak, ekonomik yönden etkin olmayan kaynak dağılımına yol açacak ve sermaye birikimi ve genel ekonomik kalkınmayı yavaşlatacaktır" görüşü hâkim olmuştur. Plânda, ulusal ölçekteki yatırımlara ekonomik kriterlere göre yer belirlenmesi istenmiştir. Bölgesel dengesizliklerin ise, uzun dönemde bölge kaynaklarının harekete geçirilmesi ve yerel yönetimlerin etkin çalışmasıyla ortadan kalkacağı varsayılmıştır. Bu anlayış çerçevesinde Plânda sadece KÖY'ler hakkında kısa açıklamalar vardır¹³.

IV. BYKP Dönemi'nin (1979-1983) bölgesel gelişme ve plânlama yaklaşımı bir önceki dönemin benzeridir. Plânda ekonomik gelişmenin sağlanması için, hizmetlerin, sanayinin ve alt yapının ülke düzeyine dengeli dağılımının sağlanması, uygulanmakta olan teşviklerin bölge kaynaklarını harekete geçirecek tarzda yeniden düzenlenmesi önerilmiştir. Plânın uygulama döneminde iki siyasi iktidar değişikliği olmuştur. KÖY'lere uygulanan teşvikler çıkarılan üç kanunla öncekilerden daha cazip hale getirilmiştir. Ayrıca, 1981 yılı

¹¹ DPT, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, s.24.

¹² DPT, **İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı (1968-1972)**, Ankara, 1968, s. 263-268.

¹³ Keskin, a.g.m.s.284.

sonundan itibaren yetkiyi elinde bulunduran Milli Güvenlik Konseyi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da uygulanacak, ancak plânda yer almayan ekonomik, sosyal, kültürel, eğitim ve sağlık konularında bir dizi tedbirler almıştır. Ancak III. ve IV. BYKP dönemlerinde bölgesel plânlamaya yüzeysel değinilmiştir ve bu dönem dünyada da bölge plânlamasının düşüşte olduğu yıllardır¹⁴.

V. BYKP'de (1985-1989) bölgesel gelişmenin, kalkınma ve plânlama içindeki ağırlığı az da olsa artmış, bölge plânlarının yapılmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur. Gelişmenin hızlandırılması amacıyla gelişmekte olan ve belli sektörler açısından gelişme potansiyeline sahip bölgelerde bölge plânlaması yapılması öngörülmüştür. Böylece 1963'de ilk plânla gündeme gelen, 1973 yılında Üçüncü Plân'la terk edilen bölge plânlama, 10 yıl sonra yeniden siyasi iradece benimsenmiş olmaktadır. Plânda, bölgelerin saptanmasında idari sınırlardan bağımsız bölge kavramı esas alınmış, yerleşim birimlerinin çeşitli konularda karşılıklı ilişkileri en fazla olan Fonksiyonel Bölgeler oluşturulması öngörülmüştür. DPT'ce 16 bölge belirlenmiştir. Plân döneminde, kamu sektörünce alt yapı hizmetlerinin geliştirilmesi konusunda, öncelikle gelişmekte olan yörelere dönük çalışmalar yapılmıştır. Hızla kentleşen Çukurova Bölgesi'nin kentsel altyapı olanaklarını geliştirmek, yerel idarelerin daha etkin hizmet vermelerini sağlamak üzere Çukurova Metropolitan Bölgesi, Kentsel Gelişme Projesi'nin ön çalışmaları başlatılmıştır. Plân dönemi sonunda GAP'ın yasal çerçevesi oluşturulmuştur. 1985'de yürürlüğe giren İmar Kanunu ile bölge plânlamasının mekân plânlaması içindeki yeri hukuki olarak tanımlanmış ve plan yapma görevi DPT'ye verilmiştir. V.BYKP ve sonrasındaki Kalkınma Plânları'nda bölge plânlaması kapsamı giderek genişlemiştir. Bu dönem yine dünyadaki yeniden canlanma süreci ile örtüşmektedir¹⁵.

VI. BYKP'de (1990-1994) bölge plânlaması kavramı yerini bölgesel gelişme kavramına bırakmıştır. Önceki plânda tanımlanan 16 bölge bir yana bırakılarak, bölge plânlamasının KÖY'lere kaydırılması ve alt-bölge bazında plânlar yapılması ilkesi benimsenmiştir Metropolitan alanlara yönelen nüfus ve

¹⁴ DPT, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, s.29

¹⁵ Ayhan Kaya ve François Bafuil, **Bölgesel Kalkınma ve Avrupa Birliği:Karabük, Valenciennes ve Katowice Karşılaştırmalı Analizi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 280, İstanbul, 2009, s.28 ve DPT, **V. Beş Yıllık Kalkınma Plânı (1985-1989)**, Ankara, Yayın No: 1974, s.161,163.

sanayi yoğunluğunu azaltmak, bölgeler arası ve bölgeler içi göçleri yönlendirerek denetim altına almak üzere yeni bir yerleşme kademelenmesinin yapılması öngörülmüştür. Bölgesel politikalar oluşturulurken Avrupa Birliği bölgesel politikalarının dikkate alınmasının ve ekonomik ve fiziksel plânlamada çevre boyutuna öncelik verilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur¹⁶.

VII. BYKP’de (1996-2000), önceki plânlardan farklı olarak, “Bölgesel Dengelerin Sağlanması” ana başlığı altında; bölgesel gelişme, il plânlama, metropollerle ilgili düzenlemeler konularına yer verilmektedir. Bu plânın temel ilkelerinden biri, sürdürülebilir kalkınmanın ulusal birliği arttırmak amacıyla bölgelerarası gelişmişlik farklarını azaltıcı yönde ele alınması gerekliliği düşüncesidir. Bu amaçla, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri öncelikli olmak üzere, ülkenin geri kalmış yöreleri için, kaynakları ve gelişme potansiyelleri göz önünde bulundurularak bölgesel gelişme projelerinin hazırlanması kabul edilmiştir. Bu bağlamda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nde coğrafi bütünlük gösteren iller için, bazı acil gereksinimleri karşılamak amacıyla 1994 yılında Acil Destek Programı uygulanmıştır. VI. BYKP’de ve VII. BYKP’de il plânlamanın bölge plânlamasının yerine geçemeyeceğinin kabul edilmesi ve il plânlamanın bölge plânlamasının bir alt kademesi olarak tanımlanması, özel amaçlı eylem plânlamasının tanınması olumlu bir gelişmedir¹⁷. Yine VII. Beş Yıllık Kalkınma Plâni’nda bölgesel hedeflerle ilgili belirtilen plân bölgeleri NUTS ile kurulmuştur. NUTS ile AB bölgesel gelişme politikalarına uyumda bir aşama sağlanmıştır¹⁸.

VIII. BYKP’de (2001-2005) bölgesel gelişme politikalarının AB politikalarına uyumu için gerekli çalışmalara hız verilmesi ve bölgesel politikalar konusunda başlatılan işbirliğine yönelik çalışmaların yoğunlaştırılması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Yeni sanayi odaklarının oluşturulmasında ve sektörel uzmanlaşma sürecinin hızlandırılmasında; eğitim ve danışmanlık hizmetlerine, Ar-Ge ve teknoloji desteğine, girişimciliğin

¹⁶ Zeynel Dinler, **Bölgesel İktisat**, Ekin Yayınları, Bursa, 2008, s.194, 195 ve DPT, **VI. Beş Yıllık Kalkınma Plâni (1990-1994)**, Ankara, 1989, Yayın No: 2174, s.318,319.

¹⁷ DPT, **VII. Beş Yıllık Kalkınma Plâni (1996-2000)**, Ankara, 1995, s.170

¹⁸ Yunus Emre Özer, **Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Yapılanması ve İşlevselliği: İzmir ve Çukurova Örnekleri**, Ekin Yayınevi, Bursa, 2010, s.67.

geliştirilmesine yönelik sınıflı destek faaliyetlerine ağırlık verilecek ve bu hizmetleri verecek destek birimleri finansal açıdan güçlendirilecektir¹⁹.

IX. BYKP’de (2007-2013) ise yatırımların ve istihdamın artışını hızlandırmak ve bölgesel gelişmede özel sektör katkısını artırmak amacıyla yeni teşvik tedbirlerinin uygulamaya konulduğu belirtilmiştir. 2004 yılında yürürlüğe giren Kanun ile ilk aşamada 36 ilde başlatılan teşvik uygulaması, 2005 yılında yapılan değişiklikle 49 ile yaygınlaştırılmıştır. Bu çerçevede, KÖY’ler kapsamındaki iller, 2001 yılı kişi başına milli geliri 1.500 dolardan az olan iller ile 2003 yılı Sosyo Ekonomik Gelişmişlik Endeksi değeri eksi olan illerde yer alan işletmeler için, istihdam artışı şartına bağlı olarak çalışanlar üzerindeki gelir vergisi ve SSK primi ödemelerinde indirim sağlanmıştır. Ayrıca bu işletmeler için enerji ve bedelsiz arazi desteği getirilmiştir. KÖY’lerdeki, İl Özel İdareleri ve belediyelerin projeleri mahalli idareler ödeneğinden desteklenmesine devam edilmiştir²⁰.

Türkiye’nin bölgesel politika dönüşümünde 2000’li yıllar ilk adım olarak kabul edilmektedir. 2000’li yıllardan itibaren AB ile üyelik öncesi uyum sürecinin başlatılması ile birlikte Türkiye, bölgesel politikalar alanında yükümlülük altına girmiş ve uygulamalar gerçekleştirmiştir. Bu uygulamaların başında; İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması gelmektedir. 2002 yılında bölgesel istatistiklerin toplanması, geliştirilmesi, bölgelerin sosyo-ekonomik analizlerinin yapılması, bölgesel politikaların çerçevesinin belirlenmesi ve Avrupa Birliği Bölgesel İstatistik Sistemi’ne uygun karşılaştırılabilir istatistikî veri toplanması amacıyla, ülke genelinde İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması tanımlanmıştır. Buna göre; Düzey-1 itibariyle 12 bölge, Düzey-2 itibariyle komşu illerin bir araya getirilmesi suretiyle 26 bölge, Düzey-3 itibariyle de her bir il için olmak üzere 81 bölge sınıflandırması yapılmıştır. AB ile uyum süreci kapsamında, bu uygulamaya ek olarak, 2001 yılında Ulusal Program ve 2003 yılında Ön Ulusal Kalkınma Plânı dokümanları hazırlanmıştır. Bunların dışında, son dönemde Teknoloji Geliştirme Bölgeleri, Endüstri Bölgeleri ve Bölgesel Kalkınma Ajansları gibi daha modern araçların bölgesel kalkınma politikalarında görülmeye başlandığı söylenebilir. Endüstri Bölgeleri ülke ekonomisinin gelişmesini ve teknoloji transferini sağlamak, üretim ve istihdamı arttırmak, yatırımları teşvik etmek ve yabancı sermaye girişini

¹⁹ DPT, VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005), Ankara 2000, s.63, 64.

²⁰ DPT, IX Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013), Ankara, 2006, s.46

arttırmak amacıyla oluşturulmuştur. Bölgesel Kalkınma Ajansları ise bir ülkenin belli bir coğrafi bölgesi içerisinde özel ve kamusal tüm şirketler, yerel otoriteler ile sivil toplum kuruluşları arasında işbirliği sağlayarak, o bölgenin ekonomik kalkınmasını sağlamaya çalışan ve yasal bir hükme dayanarak kurulan yapılardır²¹.

Kalkınma Ajansları ilk olarak İzmir ve Çukurova’da kurulmuştur. 2008 yılı itibariyle İstanbul, Konya, Samsun, Erzurum, Van, Gaziantep, Diyarbakır ve Mardin illerinde 8 Kalkınma Ajansı resmi olarak kurulmuştur. 2009 yılında ise 16 bölgede daha Kalkınma Ajansı kurulmuş ve 26 Düzey-2 bölgesinin tamamında Kalkınma Ajansları faaliyete geçirilmiştir²².

Bölgesel kalkınma ajanslarının benzer fonksiyona sahip ilk örneği, 1933’de A.B.D.’nin Tennessee Eyaleti’nde kurulan Tennessee Valley Authority adlı kurumdur. Bu kurum günümüzde de faaliyetlerini devam ettirmektedir²³.

3. TÜRKİYE’DE BÖLGESEL KALKINMA SÜRECİ

3.1. TÜRKİYE’DE BÖLGESEL KALKINMA SÜRECİNDE BÖLGESEL KALKINMA ARAÇLARI

Türkiye’de bölgesel kalkınma için kullanılan en yaygın araç, sektörlere ve yörelere göre farklılaştırılmış teşvik sistemidir. Bu sistem illerin gelişmişlik düzeylerine göre farklı oranlarda uygulanmaktadır. Teşvik önlemleri mali ve vergisel olmak üzere gruplanabilir. Bunlar arasında gelir vergisi indirimi; gümrük vergisi indirimi; vergi, resim, harç istisnası; uzun vadeli, düşük faizli veya faizsiz krediler; geliştirme ve bölgesel teşvik fonları; devlet iştirakleri; döviz tahsisinde öncelik; enerji desteği; istihdam desteği; kamu arazi, bina ve tesislerinin satış veya kiralanması; eleman yetiştirmede kamusal katkı; devlet

²¹ Cansel Seymen Oskay, Yeşim Kubar, “Avrupa Birliğine Uyum Sürecinde Türkiye’de Bölgesel Kalkınmanın Finansmanında Kalkınma Ajansları”, **Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi**, Yerel Ekonomiler Özel Sayısı, 2007, s.205.

²² Keskin, s.280, 281.

²³ İsa Altınışık, Hasan Sencer Peker, “Bölgesel Kalkınma Ajansları, Ekonomik Önemi, Avrupa Birliği ve Türkiye’deki Durumları” **Bütçe Dünyası Dergisi**, Sayı 34, 2010/2, s.147.

garantisi veya kamu anlamında organize sanayi bölgeleri, küçük sanayi siteleri kurmak gibi araçlar sayılabilir²⁴.

Teşvikler dışında kullanılan temel araç ise, kamu yatırımlarıdır. Başlangıçta etkin bir araç olarak kullanılan kamu yatırımları, son dönemde azalmıştır. Bu nedenle kamu sınaî yatırımlarının bölgesel kalkınmada bir araç olarak kullanılmasından vazgeçilmiştir. Sanayileşmede öncülük özel yatırımlara verilmiştir²⁵. Sanayinin yer seçimi kararlarını etkilemek ve dolaylı olarak bölgesel kalkınmayı desteklemek için Türkiye’de kullanılan bir başka araç organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi sitelerinin kurulmasının desteklenmesidir. Yine bölgesel dengesizliklerin giderilmesi ve ekonomik kalkınmanın sağlanmasında bölgesel kalkınma plânlarının yanı sıra; kalkınmada öncelikli yöre, kurumsal sosyal sorumluluk ve kırsal kalkınma projeleri gibi araçlar kullanılmıştır. Bölgesel kalkınma plânları, Türkiye’deki genel kalkınma politikası stratejileri çerçevesinde, bölgesel dengesizliklerin azaltılması, geri kalmış yörelerde yaşayan nüfusun refah düzeyinin yükseltilmesi gibi temel sosyo-ekonomik amaçlar doğrultusunda hazırlanmaktadır²⁶.

3.2. TÜRKİYE’DE BÖLGESEL KALKINMA SÜRECİNDE MEVCUT DURUM

Devlet Plânlama Teşkilâtı tarafından 1996 yılında yapılan İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, temel bileşenler analizi yöntemi ile Türkiye’de illeri beş gelişmişlik derecesine ayırmıştır. İllerin gelişmişlik sıralamasını belirleyen başlıca faktörler arasında illerdeki demografik yapı, işgücü talebi, işsizlik ve sektörel istihdam, eğitim ve sağlık hizmetlerinin yaygınlığı, fiziki ve sosyal altyapı olanakları, üretim seviyesi ve kişi başına gelir düzeyi ve diğer kamu hizmetlerinden yararlanma ile ihracat potansiyeli gibi çok sayıda değişken yer almaktadır²⁷.

²⁴ Ahmet İncekara, **Anadolu’da Yeni Turizm Olanakları ve Bölgesel Kalkınmadaki Yeri**, İstanbul Ticaret Odası Yayın No: 2001-28, İstanbul, 2001, s.18,19.

²⁵ Arslan, a.g.m. s.291

²⁶ Filiz Tutar, Mehmet Demiral Yerel Ekonomilerin Yerel Aktörleri: Bölgesel Kalkınma Ajansları, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, Nisan 2007, 2(1), s.71.

²⁷ DPT, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, s.94

Tablo 2: İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması (1996)

Bölgeler	1.Derece Gelişmiş İller	2.Derece Gelişmiş İller	3.Derece Gelişmiş İller	4.Derece Gelişmiş İller	5.Derece Gelişmiş İller
Marmara Bölgesi	İstanbul Kocaeli Bursa	Tekirdağ Kırklareli Balıkesir	Bilecik Edirne Çanakkale Sakarya	-	-
Ege Bölgesi	İzmir	Denizli Muğla Aydın	Manisa Uşak Kütahya Afyon	-	-
Akdeniz Bölgesi	-	Adana Antalya Mersin	Isparta Hatay Burdur	Kahramanmaraş	-
İç Anadolu Bölgesi	Ankara	Eskişehir Kayseri	Konya Kırıkkale Nevşehir Kırşehir Karaman Niğde	Sivas Aksaray Çankırı Yozgat	-
Karadeniz Bölgesi	-	-	Zonguldak Bolu Trabzon Samsun Rize Amasya	Kastamonu Çorum Giresun Artvin Bartın Tokat Sinop Ordu	Gümüşhane Bayburt
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	-	-	Gaziantep	Diyarbakır Şanlıurfa	Adıyaman Batman Mardin Siirt
Doğu Anadolu Bölgesi	-	-	Elazığ Malatya	Erzincan Erzurum	Tunceli Kars Van İğdir Hakkâri Bitlis Ardahan Bingöl Ağrı Muş Şırnak

Kaynak: DPT, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu, s.94

1996 yılında yapılan bölgelerin sosyoekonomik gelişmişlik endeksi sonuçlarına göre, Marmara, Ege, İç Anadolu ve Akdeniz Bölgeleri Türkiye ortalamasının üzerinde; Karadeniz, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgeleri ise Türkiye ortalamasının altında kalmıştır.

Türkiye'deki iller ve bölgeler arasında gelişmişlik farklarını belirleyebilmek amacıyla yine DPT, 2003 yılında temel bileşenler analizi tekniği kullanarak yeni bir çalışma daha yapmıştır. Bu çalışmada Türkiye'nin bölge, il ve ilçeler arası sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyeleri, iller arasındaki farklılıkları oluşturan ve birbirleriyle etkileşim içindeki 58 sosyo-ekonomik gösterge değerlendirilmiştir. Türkiye'deki tüm iller yine beş grup altında toplanmıştır. Türkiye'de bölgelerarası eşitsizliğin kaynağını, bölgesel gelişmede yaşanan temel ekonomik ve sosyal sorunlar oluşturmaktadır²⁸.

Tablo 3: Gelişmişlik Endeksine Göre Kademeli İl Grupları (2003)

Bölgeler	1.Derece Gelişmiş İller	2.Derece Gelişmiş İller	3.Derece Gelişmiş İller	4.Derece Gelişmiş İller	5.Derece Gelişmiş İller
Marmara Bölgesi	İstanbul Kocaeli Bursa	Tekirdağ Yalova Kırklareli Balıkesir Edirne Bilecik Sakarya Çanakkale	-	-	-
Ege Bölgesi	İzmir	Denizli Muğla Aydın Manisa	Afyon Kütahya Uşak	-	-
Akdeniz Bölgesi		Adana Antalya Mersin	Isparta Burdur Hatay	Kahramanmaraş Osmaniye	-
İç Anadolu	Ankara	Eskişehir	Kırşehir	Niğde	-

²⁸ Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, **Bölgesel Eşitsizlik, Yerel Kalkınma ve Rekabet Edebilir Kentler Komisyonu Raporu**, Kentleşme Şurası 2009, Ankara, 2009, s.8.

Bölgesi		Kayseri	Nevşehir Konya Karaman Kırıkkale	Sivas Aksaray Çankırı Yozgat	
Karadeniz Bölgesi		Bolu Zonguldak	Düzce Karabük Samsun Amasya Çorum Rize Trabzon Artvin	Giresun Bartın Kastamonu Sinop Tokat Ordu	Gümüşhane Bayburt
Güneydoğu Anadolu Bölgesi		Gaziantep	-	Diyarbakır Adıyaman Kilis	Mardin Şanlıurfa Siirt Batman
Doğu Anadolu Bölgesi			Malatya Elazığ	Tunceli Erzincan Erzurum	Ardahan Kars Iğdır Ağrı Muş Bingöl Van Bitlis Hakkari Şırnak

Kaynak: Bülent Dincer, Metin Özasan ve Taner Kavasoglu, **İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003)**, Yayın No DPT 2671, Ankara, 2003, s.58, 62, 65, 67.

2003 yılında yapılan çalışmaya göre birinci grupta 5, ikinci grupta 20, üçüncü grupta 21, dördüncü grupta 19 ve beşinci grupta ise 16 il yer almaktadır. Bu çerçevede, illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasını belirleyen temel faktörler; illerin sahip oldukları yüzölçümü, ya da şehirleşme oranı gibi birtakım yüzeysel büyüklükler değildir. Sıralamayı belirleyen başlıca faktörler; illerdeki demografik yapının, işgücü talebinin, istihdamın sektörel dağılımının, eğitim ve sağlık hizmetlerinin, fiziki ve sosyal altyapı olanaklarının, üretim seviyesinin ve gelir düzeyinin il nüfusunun ihtiyaçlarını karşılamada sağladıkları başarı

olmaktadır. Çalışmaya göre Tunceli sıra atlayan iller arasındadır ve 1996 yılında yapılan sıralama ile karşılaştırıldığında yükselme göstermiştir. Bu çıkışın başlıca nedeni, 1990'lı yıllarda ilden diğer yörelere doğru yaşanan yoğun göç akımıdır. Bu durum ilin fert başına düşen değerlerinin yükselmesine ve değişkenlerin önemli bir bölümünde artışa neden olmuştur. Dolayısıyla ilde önemli ekonomik ve sosyal bir ilerleme kaydedilmemesine rağmen, ilde görülen yoğun nüfus azalması, ilin tüm göstergelerinde artışa neden olmuştur. Sıralamalarda yukarılara çıkan diğer illerin başlıca ortak özelliği ise, bu illerin çoğunun son dönemlerde Yeni Sanayi Odakları olarak değerlendirilen iller tanımı içinde yer almasıdır. Gelişme gösteren diğer bir grup ise İstanbul metropolitan alanında yer alan illerdir. Bir önceki çalışmaya göre yeri sabit kalan iller ise en gelişmiş iller grubunda yer alan; İstanbul, Ankara, İzmir, Kocaeli, Bursa ve Eskişehir'dir. Gerileyen illerin çoğunluğu, ülkenin iç kesimlerinde yer alan ve geleneksel olarak tarımsal karakterli ekonomik yapıya sahip olan illerdir²⁹.

Tablo 4: Kademeli İl Grupları İtibariyle Sosyo-Ekonomik Göstergeler

	1.GSYİH	2.TARÜR	3.İSSANAYI	4.İSTİCAR	5.İSZİRA	6.İSÜCRE	7.ORTHA	8.YOĞUNL
1.Grup	45,9	12,1	25,4	15,7	18,1	69	3,82	372
2. Grup	26,9	35,1	12,5	10,2	51,5	41,3	4,09	86
3. Grup	14,4	25,2	8,1	6,4	62,8	30,5	4,80	69
4. Grup	8,7	17,7	5,3	5,1	68,5	26,3	5,46	53
5. Grup	3,9	9,7	2,5	3,9	69,3	26,6	7,19	51
Türkiye	100	100	13,3	9,6	48,3	43,5	4,5	88
	9.DOĞORA	10.OKURYZR	11.OKYKA	12.OKMSL	13.ELKTR	14.KIRASF	15.İÇMES	16.YEŞİLK
1.Grup	1,95	92,8	88	29,1	2,08	77,3	91,6	5,8
2. Grup	2,12	89,1	83,2	22,8	1,70	66,3	86,4	12,2
3. Grup	2,41	87,6	81,1	18,2	1,12	44,9	88,4	18,7

²⁹ Dincer vd. a.g.e. s.47,52,53.

106 BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKALARI VE TÜRKİYE AÇISINDAN
BİR DEĞERLENDİRME

4. Grup	2,88	82,4	73,5	15,2	0,69	31,4	83,1	25,2
5. Grup	4,76	71,1	56,3	6,6	0,54	26,6	77,1	26,2
Türkiye	2,53	87,3	80,6	20,4	1,43	45,2	84,9	14,9
	17.HEK	18.YATK	19.SANL	20.OSB	21.KRD	22.TŞV	23.İHR	
1. Grup	22	31,5	822	16124	72,6	3480	5581	
2. Grup	11	21,5	715	5178	14,3	4239	1537	
3. Grup	9	21,6	501	4046	5,3	1437	549	
4. Grup	7	19,3	144	2613	6,5	1462	249	
5. Grup	4	9,3	33	765	1,2	469	151	
Türkiye	13	23	550	28726	100	2668	2248	

Kaynak: DPT, 2003

- 1.GSYİH: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla İçindeki Pay
- 2.TARÜR: Tarımsal Üretim Değerinin Türkiye İçindeki Payı
- 3.İSSANAYİ: Sanayi İş Kolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı (birim: yüzde)
- 4.İSTİCAR: Ticaret İş Kolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı (birim: yüzde)
- 5.İSZİRA: Tarım İş Kolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı (birim: yüzde)
- 6.İSÜCRET: Ücretli Çalışanların Toplam İstihdama Oranı (birim: yüzde)
- 7.ORTHA: Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü Doğurganlık Hızı (birim: kişi)
- 8.YOĞUNL: Nüfus Yoğunluğu (birim: 2000 Kişi/Km²)
- 9.DOĞORA: Doğurganlık hızı (birim: adet)
- 10.OKURYZR: Okur-Yazar Nüfus Oranı (birim: yüzde)

- 11.OKYKA: Okur-Yazar Kadın Nüfusun Toplam Kadın Nüfusa Oranı (birim: yüzde)
- 12.OKMSL: Mesleki ve Teknik Liseler Okullaşma Oranı (birim: yüzde)
- 13.ELKTR: .Fert Başına Elektrik Tüketim Miktarı (birim: Mws)
- 14.KIRASF: Kırsal Yerleşmelerde Asfalt Yol Oranı (birim: yüzde)
- 15.İÇMES: Yeterli İçme suyu Götürülen Nüfus Oranı (birim: yüzde)
- 16.YEŞİLK: Yeşil Karta Sahip Nüfus Oranı (birim: yüzde)
- 17.HEK: Onbin Kişiye Düşen Hekim Sayısı (birim: hekim)
- 18.YATK: Onbin Kişiye Düşen Hastane Yatağı Sayısı (birim: adet)
- 19.SANL: Fert Başına İmalat Sanayi Elektrik Tüketimi (birim: Kws)
- 20.OSB: Organize Sanayi Bölgesi Parsel Sayısı (birim: adet)
- 21.KRD: Toplam Banka Kredileri İçindeki Pay (birim: yüzde)
- 22.TEŞV: Fert Başına Teşvik Belgeli Yatırım Tutarı (birim: Milyon TL)
23. İHR: Fert Başına İhracat Miktarı (birim: ABD Doları)

3.2.1. ÜRETİMİN DEĞERİ, FİZİKİ ALTYAPI VE İŞGÜCÜNDE MEVCUT DURUM

Türkiye’de üretim ve fiziki yatırım yetersizlik düzeyi il gruplarına göre farklı nitelikler gösterir. Üretim ve fiziki yatırım yetersizliğine ilişkin tablo 4’de 19 numaralı sütun incelendiğinde, Türkiye’deki ortalama fert başına imalat sanayi elektrik tüketiminin, 5. gruptaki illerdeki ortalama değer yaklaşık 17 katı kadar olduğu görülmektedir. Bu mevcut durumu değiştirmek için uygulanan kamu destekleme politikaları ile yatırımların yönlendirilmesi çabaları da olumlu sonuçlar vermemektedir. Mevcut teşviklerle az gelişmiş ve kaynaklar açısından dezavantajlı olan bölgelerde yatırımlar cazip hale gelememektedir. Tablonun 22. sütununda belirtildiği gibi, Türkiye’de fert başına teşvik belgeli yatırım tutarına bakıldığında en avantajlı il grupları ile en dezavantajlı il grupları arasındaki farkın dokuz kat fazla olduğu belirlenmiştir. Teşviklerdeki bu orantısız dağılım, kamu yatırımları için de kendini göstermektedir. Türkiye’de toplam 81 ilin yaklaşık yarısının toplam teşvik

içindeki payı %17 ve toplam kamu yatırımları içindeki payı %27 düzeyi ile sınırlı kalmaktadır. 1. gruptaki illere bakıldığında, bu gruptaki beş ilin toplam teşvikler içindeki payının %40, toplam yatırım içindeki payının ise %33,3 olduğu görülmektedir³⁰.

Tablo 5: Bölgelere Göre Gayri Safi Katma Değer Oranları (%)

	2004	2005	2006
İstanbul	27,8	27,4	27,5
Batı Marmara	4,6	4,7	4,6
Ege	14,1	14	14
Doğu Marmara	12,2	12,4	12,7
Batı Anadolu	10,8	10,7	10,8
Akdeniz	10,4	10,5	10,4
Orta Anadolu	3,9	3,9	3,8
Batı Karadeniz	5,2	5,2	5,1
Doğu Karadeniz	2,5	2,7	2,6
Kuzeydoğu Anadolu	1,6	1,6	1,5
Ortadoğu Anadolu	2,4	2,4	2,3
Güneydoğu Anadolu	4,5	4,6	4,6
Türkiye	100	100	100

Kaynak: TÜİK, *Bölgesel Gayri Safi Katma Değer: 2004-2006*, Sayı:3, Ankara, 2010.

³⁰Bayındırlık ve İskan Bakanlığı, a.g.e. s.9.

Bölgesel gayrisafi katma değer hesaplarında 2006 yılı için en yüksek payı %27,5 ile İstanbul ili almıştır. İstanbul'u sırasıyla %14,0 ile Ege, %12,7 ile Doğu Marmara izlemektedir.

Tablo 6: Bölgelere Göre Kişi Başına Düşen GSYİH Değerleri (1987 Yılı Fiyatlarıyla 2000 Yılı)

Bölgeler	Tarım	Sanayi	İnşaat	Ticaret	Ulaş. Haber	Mali Kur.	Konut Sahip.	S. Meslek	Diğer Faal.
Akdeniz	323575	328804	69614	416946	214004	20526	75702	32103	118971
Doğu A.	170455	102515	35203	110237	76136	7989	40248	5897	85070
Ege	357832	616150	90675	522110	258568	39172	107510	46125	188569
Güneydoğu	260584	177079	40906	171682	113580	9642	59841	9368	75515
İç Anadolu	210606	306828	143349	379540	264012	23618	85188	37277	193803
Karadeniz	277620	288756	60297	254121	203490	17389	60117	17743	99099
Marmara	137640	1011774	110297	572923	315612	109156	108846	75741	156193
Türkiye	235411	497580	88361	392419	230887	43626	83313	39638	140714

Kaynak: Muammer Yaylalı, Erkan Okta, Yusuf Akan, İstanbul Üniversitesi **VII. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu**, 26 - 27 Mayıs 2005, İstanbul, s.7.

Kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hâsılının bölgesel dağılımı, o ülkedeki bölgeler ve illerin gelişmişlik düzeyini ortaya koyan göstergelerden biridir. Bu nedenle bir bölgedeki iller arasındaki gelişmişlik farkları kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla değerleri ile ortaya konabilir.

2000 yılı verilerine göre tarım sektöründe kişi başına düşen GSYİH değerinin en fazla olduğu bölge Ege Bölgesi'dir. Sanayi sektöründe ise bu oranın en yüksek olduğu bölge Marmara Bölgesi'dir.

Tablo 7: Bölgelere Göre Kişi Başına Gayri Safi Katma Değer (2006)

Bölgeler	İlleri	ABD Doları	Sıra
İstanbul	-	10352	1
Batı Marmara	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	8680	5
	Balıkesir, Çanakkale	5725	10
Ege	İzmir,	8398	6
	Aydın, Denizli, Muğla	6850	9
	Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak	5586	11
Doğu Marmara	Bursa, Eskişehir, Bilecik	9377	3
	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	9622	2
Batı Anadolu	Ankara,	9056	4
	Konya, Karaman	4938	13
Akdeniz	Antalya, Isparta, Burdur	7712	7
	Adana, Mersin	5318	12
	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	3907	19
Orta Anadolu	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	4654	17
	Kayseri, Sivas, Yozgat	4639	18
Batı Karadeniz	Zonguldak, Karabük, Bartın	7113	8
	Kastamonu, Çankırı, Sinop	4794	15
	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	4716	16
Doğu Karadeniz	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	4862	14
Kuzeydoğu Anadolu	Erzurum, Erzincan, Bayburt	3760	21
	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	2684	25
Ortadoğu Anadolu	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	3876	20
	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	2355	26
Güneydoğu Anadolu	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	3539	22
	Şanlıurfa, Diyarbakır	2904	23
	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	2887	24
Türkiye	-	6684	-

Kaynak: TÜİK, “İBBS İkinci Düzey (26 bölge) Gösterge ve Sıralamaları” adlı tablo verilerinden derlenmiştir.

Türkiye'nin katma değer oluşumunu biçimleyen sanayi ve ticari faaliyetleri İstanbul'da yoğunlaşmaktadır. Bu durum İstanbul'un ve bölgenin hızlı bir gelişme temposu izlemesinin temel nedenidir. Sanayi ve ticari faaliyetler İstanbul'dan zamanla tüm bölgeye yayılarak, Marmara'yı, ülkenin çekim bölgesi yapmaktadır. Kişi Başına Gayri Safi Katma Değer oranına göre ikinci sırada yer alan bölge yine Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu ve Yalova illerinin yer aldığı Doğu Marmara Bölgesi'dir. Bu bölgede kişi başına gayri safi katma değeri 9622 ABD dolarıdır. Bu değer en düşük olduğu bölge ise 2355 ABD doları ile Van, Muş, Bitlis ve Hakkâri illerinin bulunduğu Ortadoğu Anadolu Bölgesi'dir.

Bölgelerarası gelişmişlik düzeyinin önemli bir göstergesi de bölgedeki istihdamın oransal dağılımıdır. Türkiye'de nüfusun çoğunluğu tarım kesiminde çalışmaktadır. Bölgelerin ekonomik yapıları genellikle tarıma dayalıdır³¹.

Türkiye'de il gruplarına göre istihdamın dağılımına bakıldığında (tablo 4'de 3,4,5 ve 6.sütunlar), Türkiye'nin iller ve bölgeler arasındaki ekonomik yapısının sorunlu bir niteliğe sahip olduğu belirlenmiştir. 5. gruptaki illerde çalışanların yaklaşık %70'i tarım kesiminde yer alırken, bu çalışanların ortaya çıkardıkları ürünün Türkiye'deki toplam tarımsal üretimdeki payı %9,7 düzeyi ile sınırlı kalmaktadır³².

³¹ Ali Yılmaz Gündüz, **Bölgesel Kalkınma Politikası**, Ekin Kitabevi, Ankara, 2006, s.103

³² Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, **a.g.e.** s.9.

Tablo 8: Bölgelere Göre İşsizlik Oranı ve İşgücüne Katılma Oranı (2009)

Bölgeler	İlleri	İşsizlik Oranı		İşgücüne Katılma Oranı	
		%	Sıra	%	Sıra
İstanbul	-	16,8	5	46,7	15
Batı Marmara	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	13	16	54	5
	Balıkesir, Çanakkale	8,5	22	48,4	13
Ege	İzmir,	16,2	8	46,6	16
	Aydın, Denizli, Muğla	14,2	12	53,9	6
	Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak	11	18	45,6	19
Doğu Marmara	Bursa, Eskişehir, Bilecik	13,9	13	48,4	13
	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	15	10	49,2	12
Batı Anadolu	Ankara,	13,6	14	44,9	20
	Konya, Karaman	10,1	19	52,8	7
Akdeniz	Antalya, Isparta, Burdur	11,4	17	55,8	3
	Adana, Mersin	22	1	51,6	9
	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	18	3	46,6	16
Orta Anadolu	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	14,9	11	44,3	21
	Kayseri, Sivas, Yozgat	13,2	15	40,6	24
Batı Karadeniz	Zonguldak, Karabük, Bartın	7,3	24	56,1	2
	Kastamonu, Çankırı, Sinop	9,4	20	51,5	10
	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	6,9	25	55,1	4
Doğu Karadeniz	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	6	26	60,7	1
Kuzeydoğu Anadolu	Erzurum, Erzincan, Bayburt	7,7	23	52,1	8
	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	9,4	20	51,1	11
Ortadoğu Anadolu	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	16,8	5	46,4	18
	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	16,4	7	41,5	23
Güneydoğu Anadolu	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	17,2	4	42	22
	Şanlıurfa, Diyarbakır	18,8	2	34,4	25
	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	15,1	9	31,5	26
Türkiye	-	14	-	47,9	-

Kaynak: TÜİK, “İBBS İkinci Düzey (26 bölge) Gösterge ve Sıralamaları” adlı tablo verilerinden derlenmiştir.

Güneydoğu Anadolu ve Ortadoğu Anadolu bölgeleri, sosyal ve ekonomik gösterge değerlerinin ülke ortalamasının oldukça altında bulunması nedeniyle, en fazla işsizliğin görüldüğü bölgelerdir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Şanlıurfa ve Diyarbakır illerinde toplam işsizlik oranı % 18,8'dir ve bu veri ile bu iller ikinci sırada yer almaktadır. Ayrıca sosyo-ekonomik gelişmişliğin, diğer bir deyişle refah düzeyinin düşük olması nedeniyle, bu bölgelerin dışına yoğun bir göç yaşanmaktadır.

Altyapı göstergeleri, nüfusun hizmet ve olanaklardan yararlanma düzeyi kadar, diğer sektörlerin gelişmesi için de önem taşımaktadır. Yatırımların kuruluş yeri seçiminde, elektrik gibi altyapı imkânlarının yeterli düzeyde olduğu yöreler daha fazla tercih edilmektedir. Elektrik enerjisi aydınlatma, ısıtma, ısınma, havalandırma ve soğutma için gerekli olduğu kadar, makinelerin çalıştırılmasında ve bazı durumlarda, ikamesi olmayan bir girdi niteliğindedir ve konut sektöründen sanayi sektörüne kadar birçok alanda kullanılmaktadır³³.

Türkiye'de kişi başına elektrik tüketiminde bölgeler arasında önemli eşitsizlikler gözlenmektedir. Tablo 4'ün 13. sütununda gözleendiği üzere kişi başı elektrik tüketiminde Türkiye'nin en gelişmiş il grubu ile en az gelişmiş il grubu arasında oldukça fazla fark bulunmaktadır. Aynı zamanda bu gösterge, en düşük gelişmişlik düzeyinde olan illerde yaşayan insanların, Türkiye'deki ortalama bir bireyin elektrik tüketiminin üçte birini tükettiğini de ortaya koymaktadır. Karayolu ulaşımı ve yeterli içme suyu göstergelerinde de (14. ve 15.sütun) Türkiye'nin il ve bölgeler arasında önemli farklılıklar olduğu gözlenmektedir.

³³ Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, **Kalkınmada Öncelikli Yöreler ve Bölgesel Gelişme İçin Bir Model**, TOBB, Yayın No: Genel 105, Ar-Ge 39, Ankara, 1989, s.8.

Tablo 9: Bölgelere Göre Kişi Başına Toplam Elektrik Tüketimi (2008)

Bölgeler	İlleri	kWh	Sıra
İstanbul	-	2363	9
Batı Marmara	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	4907	1
	Balıkesir, Çanakkale	2853	6
Ege	İzmir,	4144	3
	Aydın, Denizli, Muğla	2204	11
	Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak	1908	14
Doğu Marmara	Bursa, Eskişehir, Bilecik	3129	5
	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	4500	2
Batı Anadolu	Ankara,	1892	15
	Konya, Karaman	2289	10
Akdeniz	Antalya, Isparta, Burdur	2645	8
	Adana, Mersin	1946	13
	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	2657	7
Orta Anadolu	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	1719	16
	Kayseri, Sivas, Yozgat	1676	17
Batı Karadeniz	Zonguldak, Karabük, Bartın	3348	4
	Kastamonu, Çankırı, Sinop	1418	18
	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	1347	19
Doğu Karadeniz	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	1247	21
Kuzeydoğu Anadolu	Erzurum, Erzincan, Bayburt	1044	23
	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	613	25
Ortadoğu Anadolu	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	1338	20
	Van, Muş, Bitlis, Hakkâri	576	26
Güneydoğu Anadolu	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	2079	12
	Şanlıurfa, Diyarbakır	1095	22
	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	946	24
Türkiye	-	2264	-

Kaynak: TÜİK, “İBBS İkinci Düzey (26 bölge) Gösterge ve Sıralamaları” adlı tablo verilerinden derlenmiştir.

2008 yılı verilerine göre en fazla elektrik tüketiminin olduğu bölge Batı Marmara Bölgesi'nde yer alan Tekirdağ, Edirne ve Kırklareli illerine aittir. Bu bölgede 4907 kWh elektrik tüketilmiştir. En az elektrik tüketiminin olduğu bölge ise Ortadoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Van, Muş, Bitlis ve Hakkâri illerine aittir. Bu bölgede yine 2008 yılı verilerine göre 576 kWh elektrik tüketilmiştir.

Bir bölgede enflasyonun yayılması ve bu olgunun zaman içinde süreklilik göstermesi; ücret oranlarını ve bunun fonksiyonu olarak değerlendirilebilecek alım gücünü düşürerek ve hayat standardını bozarak refah düzeyini azaltmaktadır. Dolayısıyla, bir bölgedeki enflasyona bağlı refah düşüşü hızla diğer bölgelere yayılmaktadır. Tüm bu etkiler birlikte değerlendirildiğinde; enflasyonun yüksek olduğu bölgelerde, enflasyonun gelir dağılımını bozucu, tasarrufları ve dolayısıyla yatırımları düşürücü, kaynakların verimli kullanımını önleyici etkileri baskın hale gelmektedir. Türkiye gibi geçmişinde yüksek ve sürekli enflasyon sorunu olan ülkelerde, bu açıdan riskin büyüklüğü çok fazladır³⁴.

Tablo 10: Bölgelere Göre Enflasyon Göstergeleri (%)

Bölgeler	İlleri	TÜFE -Bir Önceki Yılın Aynı Ayına Göre Değişim Oranı (Aralık 2009/ Aralık 2008)	Sıra
İstanbul	-	5,2	21
Batı Marmara	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	6,4	17
	Balıkesir, Çanakkale	7,1	9
Ege	İzmir,	8,9	2
	Aydın, Denizli, Muğla	7,3	8
	Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak	6,8	12

³⁴ Batu K. Tunay, A. Murat Silpagar, "Dinamik Mekân-Zaman Panel Veri Modelleriyle Türkiye'de Bölgesel Enflasyon Yakınsamasının Analizi", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 9/1, 2007, s.23.

Doğu Marmara	Bursa, Eskişehir, Bilecik	4,9	24
	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	5	23
Batı Anadolu	Ankara,	6	19
	Konya, Karaman	6,6	16
Akdeniz	Antalya, Isparta, Burdur	7	11
	Adana, Mersin	8,6	3
	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	6,7	13
Orta Anadolu	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	7,4	6
	Kayseri, Sivas, Yozgat	6,7	13
Batı Karadeniz	Zonguldak, Karabük, Bartın	3,4	26
	Kastamonu, Çankırı, Sinop	5,1	22
	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	6,2	18
Doğu Karadeniz	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	6,7	13
Kuzeydoğu Anadolu	Erzurum, Erzincan, Bayburt	4,6	25
	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	5,6	20
Ortadoğu Anadolu	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	7,8	5
	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	7,1	9
Güneydoğu Anadolu	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	8,1	4
	Şanlıurfa, Diyarbakır	9,3	1
	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	7,4	6
Türkiye	-	6,5	-

Kaynak: TÜİK, “İBBS İkinci Düzey (26 bölge) Gösterge ve Sıralamaları” adlı tablo verilerinden derlenmiştir.

Türkiye’de 2008 yılının Aralık ayına göre 2009 yılı Aralık ayı TÜFE rakamları incelendiğinde, en fazla oranın Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yer alan Şanlıurfa ve Diyarbakır illerine ait olduğu belirlenmiştir. Bu bölgenin TÜFE rakamı %9,3’dür. En düşük TÜFE oranı ise Batı Karadeniz Bölgesi’nde yer alan Zonguldak, Karabük ve Bartın illerine aittir ve bu oran %3,4’dür.

3.2.2. SEKTÖREL YAPIDA MEVCUT DURUM

Türkiye’de kamu yatırımları sektörel yaklaşımla yapılmaktadır. Hazırlanan bölge plânları genelde kendi finansmanlarıyla birlikte tasarlanmış plânlar değildir. Bu nedenle yapılacak uygulamalar merkezi kuruluşların kendi kaynak tahsis mekanizmalarını, bu plânlarla uyumlu bir şekilde yapmalarına bağlı kalmaktadır ve bu genellikle gerçekleştirilememektedir. Türkiye’de tarım sektöründeki gerileme giderek artmakta ve yapısal dönüşümün yaşanmadığı kırsal alanlar giderek artan ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Kamu yatırımları ve teşviklerinin az gelişmiş bölgeleri cazip yatırım mekânları haline getirememesinin yanı sıra, teşviklerin yerel özelliklere göre farklılaşmaması, teşviklerin gerçek yatırımcılara ulaşamaması, kayırmacılığın ortaya çıkması, yatırımların denetleme sorunları bölgesel eşitsizliği artırmaktadır³⁵.

Kırsal istihdamın yaklaşık üçte ikisini oluşturan tarım sektörünün (bitkisel üretim, hayvancılık, su ürünleri ve ormancılık alt sektörleri) GSYİH içindeki payı, dönemler itibarıyla azalma göstermiştir. 1980 yılında %26,1 olan tarım sektörünün GSYİH içindeki payı 1990 yılında %17,5’e 2004 yılında ise %11,2’ye düşmüştür³⁶.

Tablo 11: Bölgelere Göre Sektör Payları (% , 2006)

Bölgeler	İlleri	Tarım	Sanayi	Hizmetler
İstanbul	-	0.9	28.4	31.1
Batı Marmara	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	3.5	3.2	2.3
	Balıkesir, Çanakkale	4.6	1.4	1.8
Ege	İzmir,	3.9	6.8	7
	Aydın, Denizli, Muğla	7.1	3.3	3.5
	Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak	7.5	4.2	2.7
Doğu Marmara	Bursa, Eskişehir, Bilecik	4.6	10.1	5.4
	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu,	4.7	8.6	5.2

³⁵ Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, **a.g.e.** s.10.

³⁶ DPT, **Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi**, DPT Yayınları, Ankara, 2006, s.6.

	Yalova			
Batı Anadolu	Ankara,	2.6	7.4	9.9
	Konya, Karaman	5.2	2	2
Akdeniz	Antalya, Isparta, Burdur	6.4	2.2	4.4
	Adana, Mersin	7.1	3.3	3.9
	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	4.4	2.2	2.1
Orta Anadolu	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	3.6	1.3	1.3
	Kayseri, Sivas, Yozgat	3.4	2.3	2.1
Batı Karadeniz	Zonguldak, Karabük, Bartın	0.8	2.2	1.4
	Kastamonu, Çankırı, Sinop	1.8	0.6	0.7
	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	5.7	2.2	2.6
Doğu Karadeniz	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	4.8	1.9	2.6
Kuzeydoğu Anadolu	Erzurum, Erzincan, Bayburt	1.8	0.5	0.9
	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	2	0.3	0.6
Ortadoğu Anadolu	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	2.1	1	1.4
	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	2.4	0.6	0.9
Güneydoğu Anadolu	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	2.4	1.8	1.5
	Şanlıurfa, Diyarbakır	4.9	1	1.7
	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	1.9	1.3	1
Türkiye	-	100	100	100

Kaynak: TÜİK, Türkiye İstatistik Yıllığı, 2009, s.371.

Türkiye’de 2006 yılı bölgelere göre sektör payları incelendiğinde yine bölge ekonomilerinin farklı sektörel yapıya sahip oldukları belirlenmiştir. Türkiye’de tarım sektörünün %7.5’lik önemli bir kısmını Ege Bölgesi’nde yer alan Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya ve Uşak illeri sağlamaktadır. Sanayi ve hizmetler sektöründe en büyük pay ise, Marmara Bölgesi’nde yer alan İstanbul iline aittir.

2003 yılında yapılan çalışmaya göre (tablo 4), Türkiye’nin bazı bölgelerinin, üretim etkinliği ve rekabet gücü açısından uluslararası piyasalarda

oldukça yetersiz düzeyde olduğu belirlenmiştir. Türkiye'nin dışsatım piyasasındaki yerini göstermesi açısından, en dezavantajlı iller grubunun, ortalama fert başına dışsatım değerleri (dolar cinsinden) Türkiye ortalamasından yaklaşık 15 kat düşüktür. Bu değer en avantajlı iller ortalamasından ise yaklaşık 37 kat daha düşüktür. Üretimde ve rekabet gücündeki yetersizlikleri aşmak için önemli bir araç olarak kabul edilen Organize Sanayi Bölgelerinin sahip olduğu toplam 28726 sanayi parselinden yalnızca 765 adedi 5. gruptaki illerde yer almaktadır. En avantajlı iller ise toplam Organize Sanayi Bölgeleri'nde yer alan sanayi parselinin %60'ına sahiptir³⁷.

Tablo 12: Bölgelere Göre Dış Ticaret Göstergeleri (2008)

Bölgeler	İlleri	Kişi Başına İhracat		Kişi Başına İthalat	
		(ABD \$)	Sıra	(ABD \$)	Sıra
İstanbul	-	5789	1	8767	2
Batı Marmara	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	496	14	623	12
	Balıkesir, Çanakkale	313	19	317	16
Ege	İzmir,	2061	4	2190	6
	Aydın, Denizli, Muğla	1114	7	712	10
	Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak	511	12	361	14
Doğu Marmara	Bursa, Eskişehir, Bilecik	3420	3	2731	4
	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	3686	2	8840	1
Batı Anadolu	Ankara,	1179	6	5119	3
	Konya, Karaman	468	15	375	13
Akdeniz	Antalya, Isparta, Burdur	399	17	280	17
	Adana, Mersin	656	10	856	9
	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	739	8	1350	7

³⁷ Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, a.g.e. s.10.

Orta Anadolu	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	164	22	161	18
	Kayseri, Sivas, Yozgat	511	12	628	11
Batı Karadeniz	Zonguldak, Karabük, Bartın	515	11	2420	5
	Kastamonu, Çankırı, Sinop	395	18	122	20
	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	228	20	332	15
Doğu Karadeniz	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	709	9	132	19
Kuzeydoğu Anadolu	Erzurum, Erzincan, Bayburt	38	26	36	25
	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	122	23	70	22
Ortadoğu Anadolu	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	186	21	53	24
	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	111	24	8	26
Güneydoğu Anadolu	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	1432	5	1235	8
	Şanlıurfa, Diyarbakır	78	25	84	21
	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	423	16	61	23
Türkiye	-	1846	-	2824	-

Kaynak: TÜİK, “İBBS İkinci Düzey (26 bölge) Gösterge ve Sıralamaları” adlı tablo verilerinden derlenmiştir. (İhracat ve ithalat verileri, firma vergi kimlik numaralarının bağlı olduğu ile göre oluşturulmuştur.)

Gelişme sürecinde sosyal ve ekonomik olarak geri kalan bölgelerin yerel ekonomik insiyatiflerinin uyarılması, kamunun kaynak dağılımına ve bu bölgeler lehine müdahalesi ile mümkün olabilir. Kamu ya bölgedeki mevcut veya kurulacak işletmelere devlet yardımları yapar, ya da entegre alt ve üst yapılar kamu tarafından projelendirilir³⁸.

Son yıllarda Yeni Sanayi Odakları olarak adlandırılan ve sanayileşme dinamiğinin yoğun olduğu Eskişehir, Denizli, Bilecik ve Gaziantep illeri kişi başına ihracat rakamlarının yüksek olduğu bölgelerdir. Bu illerin en önemli özelliği, 1980’li yıllar sonrasında yaşanan dışa açık büyüme politikası ile bol ve ucuz iş gücünün sağladığı avantajlarla tekstil sektörü başta olmak üzere hızlı bir

³⁸ Ahmet İncekara, **Doğu Anadolu’da Kış Turizmi ve Gelişme Olanakları**, İstanbul Ticaret Odası Yayın No: 1998-18, İstanbul, 1998, s.20.

gelişme sürecini başlatabilmeleridir. Doğu Marmara Bölgesi'nde yer alan Bursa, Eskişehir, Bilecik illerinde toplam kişi başına ihracat miktarı 3420 ABD dolarıdır. Yalova, Kırklareli, Edirne ve Sakarya illeri ise İstanbul metropolitan alanı ardbölgesi kaynaklı gelişim sürecinde bulunmaktadır. Yine Doğu Marmara Bölgesi'nde yer alan Yalova, Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu illerinde toplam kişi başına ihracat rakamı yüksektir ve 3686 ABD dolarıdır. Antalya, Aydın, Muğla ve Balıkesir illeri ise turizm ve tarım merkezli büyüme sürecinde bulunmaktadır. Ege Bölgesi'nde yer alan Aydın, Denizli ve Muğla illerinde kişi başına ihracat değişkeni Türkiye sıralamasında yine üst sıralardadır. Bu bölgede kişi başına ihracat rakamı 1114 ABD dolarıdır.

3.2.4. NÜFUS VE GELİR DAĞILIMINDA MEVCUT DURUM

Demografik açıdan 2003 yılında yapılan çalışma (tablo 4) incelendiğinde, 1.grup illerdeki nüfus yoğunluğunun 5. grup illerdeki yoğunluğa göre yaklaşık 7 kat fazla olduğu görülmektedir. Bu durum nüfus dağılımındaki eşitsizliğin önemli bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Diğer yandan, doğurganlık hızı ve ortalama hane halkı büyüklüğü verileri de, Türkiye'deki demografik yapının il grupları arasındaki farklılığını göstermektedir. Hane halkı kullanılabilir gelirin %20'lik hane halkı dilimlerine göre dağılımı analiz edildiğinde, en düşük gelirli %20'lik hane halkı diliminin gelirden aldığı payın en düşük olduğu bölge Marmara Bölgesi'dir (%4.3). En yüksek olduğu bölge ise Güneydoğu Anadolu Bölgesi olduğu belirlenmiştir (%7.1). En yüksek gelirli %20'lik hane halkı diliminin gelirden aldığı payın en yüksek olduğu bölge Marmara Bölgesi (%61.2), en düşük olduğu bölge ise Doğu Anadolu Bölgesidir (%43.1) Gini katsayıları dikkate alındığında ise, Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinde bölge içi gelir dağılımının Türkiye geneline göre daha adil olduğu sonucuna varılabilir³⁹.

Türkiye'de yetersiz beslenen aileler veya mutlak yoksullar olarak adlandırılacak durumda olanlar, nüfusun %11'ini oluşturmaktadır. Bölgeler arasında toplam yoksulluk, nüfusun %3'ü olarak en az Ege'de görülür. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yoksul oranı %18'e çıkmaktadır. Temel gereksinimler açısından bakıldığında bölgeler arasındaki sıralama değişmektedir. Güneydoğu

³⁹ Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, a.g.e. s.13.

Anadolu %37 yoksul oranı ile en fakir bölgedir. Karadeniz Bölgesi'nde %34 olan yoksul oranını, %33 oranıyla Doğu Anadolu izlemektedir⁴⁰.

Nüfus, gelir ile birlikte bir ekonomide mal ve hizmetlere olan talebin miktarını belirler. Nüfusun büyüklüğü ve yapısı, üretim sisteminin temel girdisini oluşturur. Yine gelişen bir ekonomide nüfus ve nüfusun özellikleri, kaynakların sosyal ve ekonomik sektörler arasındaki dağılımını büyük ölçüde biçimlendirir. Kaynakların bu şekilde dağılımı da bölgesel kalkınmayı, bölgesel istihdam düzeyini, sektörel üretim artış oranları ile ihracat ve ithalat oranlarını etkiler.

Tablo 13: Bölgelere Göre Yıllık Nüfus Artış Hızı (2009)

Bölgeler	İlleri	% (Binde)	Sıra
İstanbul	-	17	10
Batı Marmara	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	6,4	21
	Balıkesir, Çanakkale	7,9	18
Ege	İzmir,	18,9	6
	Aydın, Denizli, Muğla	12,3	11
	Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak	9,2	15
Doğu Marmara	Bursa, Eskişehir, Bilecik	18,8	7
	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	17,9	8
Batı Anadolu	Ankara,	22,2	2
	Konya, Karaman	11,1	14
Akdeniz	Antalya, Isparta, Burdur	30,5	1
	Adana, Mersin	20,2	3
	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	17,2	9
Orta Anadolu	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	8	17
	Kayseri, Sivas, Yozgat	11,6	13
Batı Karadeniz	Zonguldak, Karabük, Bartın	5,9	22
	Kastamonu, Çankırı, Sinop	11,7	12

⁴⁰ DPT, VIII. BYKP Gelir Dağılımın İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara, 2001, s.138.

	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	7,2	20
Doğu Karadeniz	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	7,6	19
Kuzeydoğu Anadolu	Erzurum, Erzincan, Bayburt	0,9	25
	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	-4,2	26
Ortadoğu Anadolu	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	1,5	24
	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	8,9	16
Güneydoğu Anadolu	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	19,6	5
	Şanlıurfa, Diyarbakır	19,9	4
	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	2,3	23
Türkiye	-	14,5	-

Kaynak: TÜİK, “İBBS İkinci Düzey (26 bölge) Gösterge ve Sıralamaları” adlı tablo verilerinden derlenmiştir.

2009 yılına göre Marmara Bölgesi, nüfus büyüklüğünün yanı sıra nüfus artış hızının da yüksek olduğu bir bölge özelliğini taşımaktadır. Doğu Marmara Bölgesi’nde yer alan Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova illerinde toplam nüfus artış hızı % 17,9’dur. Nüfus artış hızının en fazla olduğu bölge Akdeniz Bölgesi’nde yer alan Antalya, Isparta ve Burdur illerine aittir. Bu illerde yaşanan yıllık nüfus artış hızı, 2009 yılı verilerine göre % 30,5’dir. Yıllık nüfus artış hızının en az olduğu bölge ise Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi’nde yer alan Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illerine aittir. Bu bölgenin yıllık nüfus artış hızı % -4,2’dir.

Küreselleşme ile birlikte dünyanın herhangi bir yerindeki tarımsal ve kırsal sorunlar tüm dünyayı etkilemekte, bu da sorunlara yerinde müdahale etmeyi gerekli kılmaktadır. Yol, içme suyu, elektrik, iletişim araçları, eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerinin yetersiz kaldığı kırsal alanlardan kentlere doğru yaşanan yoğun göç, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için büyük sorun oluşturmaktadır. Türkiye’nin sosyal ve ekonomik kalkınma sürecinde; kentsel ve kırsal alanlararası gelişmişlik farklılıkları ülkenin önemli sorunlarından birisi olma özelliğini korumaktadır. Bu süreçte kırsal alanlar; kentlerin göstermiş olduğu gelişmeyi gösterememektedir⁴¹.

⁴¹ Devlet Planlama Teşkilatı, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu** s.124-126.

Tablo 14: Bölgelere Göre Net Göç Hızı (2009)

Bölgeler	İlleri	Binde	Sıra
İstanbul	-	3,1	8
Batı Marmara	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	6,6	6
	Balıkesir, Çanakkale	1,6	9
Ege	İzmir,	7	5
	Aydın, Denizli, Muğla	0,4	11
	Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak	-3,9	15
Doğu Marmara	Bursa, Eskişehir, Bilecik	5,6	7
	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	7,3	4
Batı Anadolu	Ankara,	8	2
	Konya, Karaman	-2,5	14
Akdeniz	Antalya, Isparta, Burdur	7,5	3
	Adana, Mersin	-0,3	12
	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	-4,5	16
Orta Anadolu	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	-5,4	20
	Kayseri, Sivas, Yozgat	-4,7	18
Batı Karadeniz	Zonguldak, Karabük, Bartın	-4,6	17
	Kastamonu, Çankırı, Sinop	9,2	1
	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	-4,7	18
Doğu Karadeniz	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	0,6	10
Kuzeydoğu Anadolu	Erzurum, Erzincan, Bayburt	-8,8	23
	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	-20,2	26
Ortadoğu Anadolu	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	-6,3	22
	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	-11,3	24
Güneydoğu Anadolu	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	-2,2	13
	Şanlıurfa, Diyarbakır	-6,2	21
	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	-14,4	25

Kaynak: TÜİK, “İBBS İkinci Düzey (26 bölge) Gösterge ve Sıralamaları” adlı tablo verilerinden derlenmiştir.

İller bazında sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasına göre özellikle Doğu Anadolu, Karadeniz’in ve Güneydoğu Anadolu’nun bazı yöreleri gelir,

istihdam ve genel olarak refah bakımından Türkiye ortalamalarının altında kalmaktadır. Bu nedenlerden dolayı, her üç bölgemizden de diğer bölgelere göç yaşanmaktadır. 2009 yılı verilerine göre en fazla göç alan bölgeler Batı Anadolu, Marmara ve Ege Bölgeleri'dir. Yoğun göç olgusu nüfus yanında, gelişmenin mekânsal dağılımını da olumsuz yönde etkilemektedir. Az gelişmiş bölgelerin durgunluğundan kaynaklanan göçler, iş gücü ve sermaye kaybı anlamına da gelmekte ve mevcut durgunluğu arttırmaktadır. Öncelikle bölge dışı göçü durduracak ve göçün yönünü bölge içine çevirecek uygulamalar gerçekleştirmek gerekmektedir.

3.2.5. SAĞLIK SEKTÖRÜNDE MEVCUT DURUM

Türkiye'de bölgeler arasında, sağlık personeli ve sağlık altyapısı açısından da ciddi farklılıklar olduğu belirlenmiştir. En az gelişmiş illerin yer aldığı bölgelerde yaşayanların sağlık hizmetlerine erişiminde oldukça sıkıntılar yaşanmaktadır. Tablo 4'e göre on bin kişiye düşen hekim sayısı (17. sütun), birinci derecede gelişmiş illerde, en az gelişmiş iller grubunda göre yaklaşık yedi kat daha fazladır. Bunun yanı sıra en az gelişmiş illerin yer aldığı 5. grup illerde yaşayan her 4 kişiden birinin yeşil karta ihtiyaç duyması da (16.sütun) bölge insanların sağlık hizmetlerine ulaşmadaki sıkıntılarını yansıtmaktadır⁴²

Tablo 15: Bölgelere Göre Yüz Bin Kişi Başına Hastane Yatak Sayısı (2007)

Bölgeler	İlleri	Sayı	Sıra
İstanbul	-	258	16
Batı Marmara	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	284	11
	Balıkesir, Çanakkale	266	14
Ege	İzmir,	302	10
	Aydın, Denizli, Muğla	219	20
	Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak	282	12
Doğu Marmara	Bursa, Eskişehir, Bilecik	279	13
	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	242	17

⁴² Bayındırlık ve İskan Bakanlığı, a.g.e. s.13

Batı Anadolu	Ankara,	359	3
	Konya, Karaman	264	15
Akdeniz	Antalya, Isparta, Burdur	336	5
	Adana, Mersin	241	18
	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	152	24
Orta Anadolu	Kırkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	237	19
	Kayseri, Sivas, Yozgat	307	9
Batı Karadeniz	Zonguldak, Karabük, Bartın	338	4
	Kastamonu, Çankırı, Sinop	312	8
	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	319	7
Doğu Karadeniz	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	325	6
Kuzeydoğu Anadolu	Erzurum, Erzincan, Bayburt	364	2
	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	115	25
Ortadoğu Anadolu	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	379	1
	Van, Muş, Bitlis, Hakkâri	161	23
Güneydoğu Anadolu	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	183	21
	Şanlıurfa, Diyarbakır	172	22
	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	115	25
Türkiye	-	262	-

Kaynak: TÜİK, “İBBS İkinci Düzey (26 bölge) Gösterge ve Sıralamaları” adlı tablo verilerinden derlenmiştir.

2007 yılı verilerine göre ise yüz bin kişi başına hastane yatak sayısı değişkeni bölgeler arasında yine farklılık göstermiştir. Belirtilen değişkene göre Ege, Batı Anadolu, Akdeniz, Karadeniz Bölgesi, Ortadoğu ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi ilk sıralarda yer almıştır. Gelişmişlik sırasında birinci sırada yer alan Ortadoğu Bölgesi’nden Malatya, Elazığ, Bingöl ve Tunceli illerinde yüz bin kişi başına hastane yatak sayısı 379’dur. İkinci sırada ise 364 sayı ile Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi’nin Erzurum, Erzincan ve Bayburt illeri yer almaktadır.

3.2.6. EĞİTİM SEKTÖRÜNDE MEVCUT DURUM

Küreselleşme ile birlikte artan rekabet; teknolojiye ayak uydurabilen, yüksek yetenekli, bilgili işgücünü zorunlu kılmaktadır. Bu ise ülkelerin, işgücünü bu değerlere uygun olarak yetiştirmelerini gerektirmektedir. Türkiye, yeni ortaya çıkan koşullara duyarlı bir eğitim öğretim sistemi kurma konusunda rekabet etmekte olduğu ülkelerin çok gerisinde kalmaktadır. Türkiye’de istihdamda olan nüfusun yaklaşık %70’i ve işsizlerin yaklaşık yarısı ilköğretim veya altı eğitim düzeyine sahiptir. Hızlı nüfus artışının beslediği işsizlik, bölgesel gelişmişlik farkları sebebiyle büyük şehirlere göçü beraberinde getirmektedir⁴³.

Beşeri sermayenin yapısına bakıldığında tablo 4’deki 5.gruptaki illerdeki kadınların okuma yazma oranının Türkiye ortalamasının oldukça altında kaldığı görülmektedir (sütun 11). En dezavantajlı il grubunda yaşayan kadınların yaklaşık yarısı okur-yazar değildir. Mesleki ve teknik liselerdeki okullaşma oranı da bu bölgelerde oldukça düşüktür (sütun 12). Mesleki ve teknik liseler okullaşma oranı en düşük gelişmişlik düzeyinde olan il grubunda %6.6 iken, en gelişmiş iller grubunda %29 düzeyinde olmuştur⁴⁴.

Tablo 16: Bölgelere Göre Eğitim Sektörü Göstergeleri

Bölgeler	İlleri	Bin Kişi Başına Halk Kütüphanelerinden Yararlanma Sayısı		Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı (İlköğretim)	
		2008	Sıra	2009-2010	Sıra
İstanbul	-	24	26	28	2
Batı Marmara	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	314	16	21	8
	Balıkesir, Çanakkale	331	15	16	24
Ege	İzmir,	80	25	20	12
	Aydın, Denizli, Muğla	441	7	17	19

⁴³ DPT, VIII. BYKP Gelir Dağılımın İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, s.146, 147.

⁴⁴ Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, a.g.e. s.12.

128 BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKALARI VE TÜRKİYE AÇISINDAN
BİR DEĞERLENDİRME

	Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak	334	13	18	17
Doğu Marmara	Bursa, Eskişehir, Bilecik	187	22	21	8
	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	134	23	21	8
Batı Anadolu	Ankara,	108	24	20	12
	Konya, Karaman	381	10	20	12
Akdeniz	Antalya, Isparta, Burdur	301	18	20	12
	Adana, Mersin	245	21	23	7
	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	257	19	21	8
Orta Anadolu	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	743	2	17	19
	Kayseri, Sivas, Yozgat	333	14	19	16
Batı Karadeniz	Zonguldak, Karabük, Bartın	250	20	17	19
	Kastamonu, Çankırı, Sinop	764	1	16	24
	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	465	6	17	19
Doğu Karadeniz	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	488	5	16	24
Kuzeydoğu Anadolu	Erzurum, Erzincan, Bayburt	588	3	17	19
	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	314	16	24	6
Ortadoğu Anadolu	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	548	4	18	17
	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	409	8	27	3
Güneydoğu Anadolu	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	382	9	26	5
	Şanlıurfa, Diyarbakır	346	11	30	1
	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	339	12	27	3
Türkiye	-	266	-	22	-

Kaynak: TÜİK, “İBBS İkinci Düzey (26 bölge) Gösterge ve Sıralamaları” adlı tablo verilerinden derlenmiştir.

2009 yılında ise bölgelere göre eğitim sektörünün gelişmişlik sıralamasına göre Marmara Bölgesi, ilk sıralarda yer almaktadır. 2009-2010 Eğitim Öğretim yılında öğretmen başına düşen öğrenci sayısı

karşılaştırıldığında yine Marmara Bölgesi ilk sıralarda yer almaktadır. Gelişmişlik sıralaması itibariyle Akdeniz Bölgesi de üst sıralarda yer almaktadır.

SONUÇ

Türkiye’de bölgeler arası gelişmişlik farkı oldukça yüksektir. Bölgeler arasında gelişmişlik farklılıklarını yaratan temel unsurlar; eğitim yetersizliği, yetersiz sermaye birikimi, yerel bir pazarın yeterince gelişmemiş olması, coğrafi konum ve alt-yapı eksiklikleri, hızlı nüfus artışı olarak sıralanabilir. Türkiye’de uzun yıllar boyunca dengeli büyüme, göç, altyapı ve kırsal kalkınmayı amaçlayan kalkınma plânları, bölgesel politikaları uygulama, izleme ve değerlendirme konularında yetersiz kalmıştır. Geçmiş yıllarda hazırlanan plânlarda yer alan kalkınma araçları birbirlerinden kopuktur. Bu nedenle günümüzde Bölgesel Kalkınma Ajansları, bölgesel gelişmenin sağlanması için tasarlanmış bir araç olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.

Gelişmiş ülkelerde bölgesel politikalara daha fazla önem verilirken, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde bölgesel politikalar yerine hızlı istihdam yaratma kaygısı daha fazla ön plâna çıkmaktadır. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerde bölge içi gelir farklarının büyük olması, bölgesel politikaların uygulanmasına önemli kısıtlar getirmektedir.

Türkiye’de tarım sektöründeki çözülmeye paralel olarak kırsal nüfus hızla kentlere göç etmeye başlamıştır. Hızlı göç olgusu göç veren yörelerde pazarın gelişmesini engellemektedir. Göç edilen bölgelerde de bir çok sosyo-ekonomik sorunlar ortaya çıkmaktadır. Metropollere göç edenlerin bir kısmı gecekonduarda yaşamaya başlamaktadır. Bu durum beraberinde çarpık kentleşmeyi de getirmektedir. Bu nedenle öncelikli olarak bölgesel gelişmişlik farklılıklarını azaltmayı amaçlayan politikaların uygulamaya geçirilmesi gerekmektedir. Bu farklılıkları azaltmak için verilen finansal teşvikler; potansiyeli olan yörelere, sektörler ve projelere göre seçici bir şekilde uygulanmalıdır. Verilen teşviklerin denetimi ile ilgili yöntemler geliştirilmelidir. Ayrıca devletin vermiş olduğu yatırım indirimlerinin yanı sıra yatırım sırasında sıkıntı çeken yatırımcının düşük faizli krediler ile desteklenmesi gerekmektedir.

Altyapı yatırımları da bir bölgenin kalkınmasında önemli rol oynamaktadır. Ulaşımı kolaylaştıran yollar, gelişmiş diğer bölgelerden birçok ürünün çok daha ucuza az gelişmiş bölgelere ulaşmasını sağlamaktadır. Bu durum da az gelişmiş bölgelerin ekonomilerinin gelişmesini sağlayacaktır. Bu nedenle altyapı yatırımlarına da önem vermek gerekmektedir.

Sonuç olarak bir ülkede bölgesel kalkınmanın sağlanması için, bölgesel politikaları içselleştirmek, işbirliği, katılım ve karşılıklı ilişkileri güçlendirmek ve insan sermayesini güçlendiren yatırımları arttırmak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- ALTINIŞIK İsa, Hasan Sencer Peker, “Bölgesel Kalkınma Ajansları, Ekonomik Önemi, Avrupa Birliği ve Türkiye’deki Durumları” **Bütçe Dünyası Dergisi**, Sayı 34, 2010/2, ss.145-156.
- ARI Aylan F., **Bölgesel Kalkınma Politikalar ve Yeni Dinamikler**, Derin Yayınları: 80, İstanbul, 2006.
- ARSLAN Erdal, “Kalkınma Ajansları ve Kalkınma Ajanslarının Türkiye Ekonomisine Beklenen Katkıları”, **Kamu-İş Dergisi**; C:11, S:3/2010, ss. 85-108.
- ARSLAN Kahraman, “Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Etkin Bir Araç: Bölgesel Plânlama ve Bölgesel Kalkınma Ajansları”, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl:4 Sayı:7 Bahar 2005/1 ss.275-294.
- BAYINDIRLIK VE İSKÂN BAKANLIĞI, **Bölgesel Eşitsizlik, Yerel Kalkınma ve Rekabet Edebilir Kentler Komisyonu Raporu**, Kentleşme Şurası 2009, Ankara, 2009.
- DİNÇER Bülent, Metin Özasan ve Taner Kvasoğlu, **İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003)**, Yayın No DPT 2671, Ankara, 2003.
- DİNLER Zeynel, **Bölgesel İktisat**, Ekin Yayınları, Bursa, 2008.
- DEVLET PLÂNLAMA TEŞKİLÂTI, **İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plâni (1968-1972)**, Ankara, 1968.
- DEVLET PLÂNLAMA TEŞKİLÂTI, **Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Plâni (1985-1989)**, Ankara, Yayın No: 1974.
- DEVLET PLÂNLAMA TEŞKİLÂTI, **Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Plâni (1990-1994)**, Ankara, 1989, Yayın No: 2174.
- DEVLET PLÂNLAMA TEŞKİLÂTI, **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Plâni (1996-2000)**, Ankara, 1995.

- DEVLET PLÂNLAMA TEŞKİLÂTI, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı (2001-2005)**, Ankara 2000.
- DEVLET PLÂNLAMA TEŞKİLÂTI, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, DPT: 2502-ÖİK: 523, Ankara, 2000.
- DEVLET PLÂNLAMA TEŞKİLÂTI, **Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Plânı (2007-2013)**, Ankara, 2006.
- DEVLET PLÂNLAMA TEŞKİLÂTI, **Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi**, DPT Yayınları, Ankara, 2006.
- DEVLET PLÂNLAMA TEŞKİLÂTI, **VIII. BYKP Gelir Dağılımın İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele, Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Ankara, 2001.
- EUROSTAT, **Regions in the European Union Nomenclature of Territorial Units for Statistics**, NUTS 2006 /EU-27, 2007.
- GÜLER Birgül A., F.Ataay, S.Bayramoğlu, A.Somel, C.Ekiz, K.Cihangir Çamur, Ö.Gümüş, M.Turan, .Güneşer Demirci, K.Karasu, T.Avaner, D.Sayın, H.Kendir, **Bölge Kalkınma Ajansları Nedir? Ne Değildir?**, Paragraf Yayınevi, Ankara, 2005.
- GÜNDÜZ Ali Yılmaz, **Bölgesel Kalkınma Politikası**, Ekin Kitabevi, Ankara, 2006.
- HASANOĞLU Mürteza, Ziya Aliyev, “Avrupa Birliği İle Bütünleşme Sürecinde Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Ajansları”, **Sayıştay Dergisi**, Ocak Mart 2006, Sayı: 60, Ankara.
- İNCEKARA Ahmet, **Anadolu’da Yeni Turizm Olanakları ve Bölgesel Kalkınmadaki Yeri**, İstanbul Ticaret Odası Yayın No: 2001-28, İstanbul, 2001.
- İNCEKARA Ahmet, **Doğu Anadolu’da Kış Turizmi ve Gelişme Olanakları**, İstanbul Ticaret Odası Yayın No: 1998-18, İstanbul, 1998.
- KAYA Ayhan ve François Bafoil, **Bölgesel Kalkınma ve Avrupa Birliği: Karabük, Valenciennes ve Katowice Karşılaştırmalı Analizi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 280, İstanbul, 2009.
- KESKİN Hidayet, Onur Sungur, “Bölgesel Politika Ekseninde Yaşanan Dönüşüm: Türkiye’de Kalkınma Plânlarında Bölgesel Politikaların Değişimi”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Mayıs 2010, Sayı:21, ss.271-293.
- MOUSSSİS Nicholas, **Avrupa Birliği Politikalarına Giriş Rehberi**, Mega Press, Politika Dizisi:1, 2004, İstanbul.
- OSKAY Cansel Seymen, Yeşim Kubar, “Avrupa Birliğine Uyum Sürecinde Türkiye’de Bölgesel Kalkınmanın Finansmanında Kalkınma Ajansları”, **Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi**, Yerel Ekonomiler Özel Sayısı, 2007, ss.204-214.
- ÖZER Yunus Emre, **Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Yapılanması ve İşlevselliği: İzmir ve Çukurova Örnekleri**, Ekin Yayınevi, Bursa, 2010.

- PAXTON John, **European Communities**, International Organizations Series Selective, Critical, Annotated Bibliographies, Volume 1, Clio Press, United States of America,1992.
- TUNAY Batu K., A. Murat Silpagar, “Dinamik Mekan-Zaman Panel Veri Modelleriyle Türkiye’de Bölgesel Enflasyon Yakınsamasının Analizi”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 9/1, 2007, ss.1-27.
- TUTAR Filiz, Mehmet Demiral., Yerel Ekonomilerin Yerel Aktörleri: Bölgesel Kalkınma Ajansları, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, Nisan 2007,2 (1), ss.65-83.
- YAYLALI Muammer, Erkan Okta, Yusuf Akan., İstanbul Üniversitesi **VII. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu**, 26 - 27 Mayıs 2005, İstanbul, s.1-19.
- TUİK, **Bölgesel Gayri Safi Katma Değer: 2004-2006** Sayı:3, Ankara, 2010.
- TÜRKİYE TİCARET, SANAYİ, DENİZ TİCARET ODALARI VE TİCARET BORSALARI BİRLİĞİ, **Kalkınmada Öncelikli Yörelere ve Bölgesel Gelişme İçin Bir Model**, TOBB, Yayın No: Genel 105, Ar-Ge 39, Ankara, 1989.